

Strijd der opvattingen in Living Labs

Je kunt het onvermijdelijke ongemak maar beter onder ogen zien

Frits Simon

Samenvatting Ondernemers, overheid, kennis/onderwijsinstellingen en gebruikers werken in toenemende mate samen in Living Labs. Daarbij wordt innovatie van dienst, werkwijze of product beoogd. De samenwerking wordt ideaaltypisch, zo niet rooskleurig voorgesteld als open, cocreatief en gelijkwaardig. Tegelijkertijd blijkt op deze rooskleurige voorstelling van zaken het nodige af te dingen; spanningen en conflicten worden verbloed. Allerlei oplossingen voor deze laatste kunnen de toets de kritiek niet doorstaan, vooral omdat ze spanningen en conflicten trachten te vermijden door te veronderstellen dat partners zich op enig moment belangeloos opstellen. Op basis van de onderkenning van een permanente dynamiek van spanningen en conflicten in samenwerking, worden met behulp van het begrip agonistisch pluralisme een viertal criteria uitgediept die de spanningen en conflicten juist niet uit de weg gaan. Deze criteria maken het ongemak in samenwerken zichtbaar, zonder daarbij de illusie te wekken dat er een oplossing voor is.

Trefwoorden Living Lab, strijd om gelijkwaardigheid, agonistisch pluralisme, verschillen en tegenstellingen, identiteiten

Artikelgeschiedenis

Ontvangen: 5 september 2025

Geaccepteerd: 15 maart 2026

Online: 31 maart 2026

Contactpersoon

Frits Simon, simfrits@gmail.com

Over de auteur(s)

Frits Simon was tot voor kort senior onderzoeker bij het Lectoraat Professionalisering van het Onderwijs, Zuyd Hogeschool.

Copyright

© Author(s); licensed under Creative Commons Attribution 4.0. This allows for unrestricted use, as long as the author(s) and source are credited.

Inleiding

Als de meest gebruikelijke omschrijving van een Living Lab (LL) (zie onderstaand kader 1) moet worden geloofd dan is een LL een ideale gemeenschap waarin samenhang, openheid en co-creatie de toon aangeven. Een gemeenschap van partners waarin gelijkwaardigheid als iets vanzelfsprekends voor de samenwerking aan iets nuttigs wordt benoemd (bijvoorbeeld Boelens & Goethals, 2015; Broeksma, 2015; Klamer, 2025; Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, 2017; Werkman et al., 2023). Deze rooskleurige beeldvorming komt mede tot stand doordat Living Labs (LLs) veelal op neutrale en conflictvrije manier worden beschreven (Sachs Olsen & van Hulst, 2024). In dit opiniërend artikel worden de nodige vragen gesteld bij deze rooskleurige voorstelling van zaken.

Kader 1 Een meest gebruikelijke omschrijving van een Living Lab (LL)

Op haar website omschrijft het European Network of Living Labs (ENoLL) LLs als “... user-centred, open innovation ecosystems based on a systematic user co-creation approach, integrating research and innovation processes in real-life communities and settings.” In LLs vinden ondernemers, kennis/onderwijsinstellingen, overheid en gebruikers elkaar om op tal van terreinen samen te werken aan innovatieve producten en/of dienstverlening. Innovatie is het sleutelwoord. De bedoeling van een LL is samenwerking op realistische, vaak complexe vraagstukken met het oog op steeds betere oplossingen. LLs bieden professionals interdisciplinaire en interorganisatonele onderzoeks- en leeromgevingen; voor studenten een omgeving waarin ze worden voorbereid op hun latere beroepswereld. LLs zijn er inmiddels op elk denkbaar maatschappelijk terrein; van duurzame energie, stedelijke vernieuwing, zorg en welzijn tot toerisme om slechts enkele voorbeelden te noemen.¹

Wordt in de praktijk gemeenschappelijkheid, samenhang, openheid, co-creatie, dan wel de aldus gesuggereerde gelijkwaardigheid gerealiseerd? Is er daadwerkelijk sprake van openheid, co-creatie en samenhang, zodat verschillen van inzichten probleemloos worden verholpen? Knickel et al. (2023) maken duidelijk dat de aanwezige diversiteit van partners, de experimentele context, een beperkt aanpassingsvermogen, en de lokale dynamiek erg veel van de partners vraagt. Onderzoek suggereert dat de voorgestane gelijkwaardigheid niet bij voorbaat is gegeven. Beoogde gebruikers blijken soms door de experts weinig te worden betrokken, en toch vooral als potentiële consument te worden benaderd (ten Have, 2019). Of studenten blijken niet mee te mogen denken op projectniveau maar mogen alleen andermans plannen uitvoeren (Schrevel et al., 2020). Samenwerken in een Living Lab (LL) blijkt spanningen en conflicten op te leveren, waarbij de samenwerking soms op het spel komt te staan (Hakkarainen & Hyysalo, 2013; Mangan et al., 2009; Ollila & Yström, 2022; Sachs Olsen & Van Hulst, 2024; Simon & Vreuls, 2021; Wegemer & Renick, 2021). Gelijkwaardigheid in de bovengenoemde, rooskleurige betekenis van het woord is blijkbaar niet op afroep beschikbaar.

Dat wil echter niet zeggen dat de hoop daarop wordt opgegeven. Met het nodige optimisme worden allerlei *frameworks* ontwikkeld om met spanningen en conflicten om te gaan. Bijvoorbeeld Hakkarainen & Hyysalo (2013) pleiten voor meer onderlinge communicatie om onenigheid voor te zijn. Nyström et al. (2014) zijn van mening dat kennis over de verschillende rollen van partners van een LL, onder meer een handige *tool* voor managers zou opleveren, zodat deze kunnen sturen. Van Geenhuizen (2018) bepleit de introductie van een gedegen evaluatie-cyclus zodat er kan worden geleerd. Kalinauskaite et al. (2021) presenteren een *roadmap* die vooral het begin van samenwerking soepel moet laten verlopen. Moustakas et al. (2024) pleiten voor meer sturing op bijvoorbeeld ethische kwesties, op helderheid in doelstellingen en het engageren van gebruikers.

Vragen

In dit opiniërend artikel wordt dit optimisme aan een kritische inspectie onderworpen. Allereerst door de vraag te stellen of het gerechtvaardigd is te veronderstellen dat met meer communicatie of evaluatie spanningen en conflicten worden vermeden. De door de *frameworks* aangereikte oplossingen zullen nogal kunstmatig blijken te zijn. Daarom is de tweede vraag op welke grondslag gelijkwaardigheid kan worden gebaseerd die recht doet aan de dynamiek in een samenwerking. Daartoe wordt te rade gegaan bij het werk van Mouffe (1999, 2013). Gelijkwaardigheid wordt door Mouffe gestoeld op een agonistisch pluralistische grondslag, waar strijd, competitie of concurrentie worden onderkend. Op basis van deze grondslag rijst als derde vraag welke criteria relevant zijn om meer zicht te krijgen op wat zich voordoet in de alledaagse dynamiek en realiteit van LLs. Vier criteria komen daarbij aan de orde. Het uitdiepen van Mouffes grondslag biedt zicht op wat er gebeurt in de samenwerking, in plaats van wat er zou moeten gebeuren.

Eerste vraag: Een analyse van twee *frameworks*

Om antwoord op de eerste vraag te geven, worden de *frameworks* van Hakkarainen & Hyysalo (2013) en Kalinauskaite et al. (2021) tegen het licht gehouden. Deze zijn gekozen omdat zij spanningen en conflicten niet verhullen, en een voorstel ontwikkelen om deze te reduceren of te vermijden. Daarbij zal duidelijk worden dat voor het tentoongespreide optimisme een basis ontbreekt, zoals opvallenderwijze min of meer door de auteurs zelf wordt onderkend. De analyse leert dat beide *frameworks* uitgaan van een verkeerde veronderstelling.

Het *framework* van Hakkarainen & Hyysalo

Hakkarainen & Hyysalo (2013) schetsen het verloop van de samenwerking in een LL over een periode van vier jaar. Op meerdere momenten dreigde de samenwerking tussen startup van een technologische universiteit en een zorginstelling te stranden. Het verder ontwikkelen van slimme vloerbedekking die het zorgpersoneel in staat moest stellen de bewegingen van hun cliënten te monitoren, stuitte regelmatig op onbegrip tussen de vertegenwoordigers van de *startup* en het zorgpersoneel. Waar ingenieurs ongeduldig hun product op de markt wilden brengen, verweet het zorgpersoneel hun arrogantie, onverschilligheid en onbekendheid met de cliënten. Een algehele boycot dreigde. Omgekeerd vonden de ingenieurs dat het zorgpersoneel te hoge verwachtingen had van het product en te veel onrealistische eisen stelde. Te veel tijd vroeg. Spanningen liepen op waardoor het project bijna strandde. Het inschakelen van een intermediair met kennis van zaken van technologie en zorg, redde het project, zodat na zeven jaar de slimme vloerbedekking zijn weg heeft gevonden in veel Finse zorginstellingen.

Hakkarainen & Hyysalo (2013) trekken drie lessen uit hun onderzoek:

- (1) Vanaf het begin zouden de samenwerkende partners hun uiteenlopende prioriteiten in kaart moeten brengen. En deze moeten onderverdelen in nauwelijks bespreekbare en bespreekbare onderwerpen.
- (2) Partners zouden bedacht moeten zijn op onenigheid, daarom in een flexibele projectplanning moeten voorzien en willen werken aan onderling vertrouwen.
- (3) Partners zouden zo nodig bereid moeten zijn bruggenbouwers in te schakelen indien bemiddeling noodzakelijk zou zijn.

Hakkarainen en Hyysalo nemen aan dat het opvolgen van hun lessen voorkomt dat zij een volgende keer opnieuw moeten concluderen dat een LL succesvol was *ondanks* alle uitdagingen. Precies dit ‘ondanks’ wijst echter op een veronderstelling die een vraagteken oproept. Hun drie lessen vooronderstellen namelijk momenten van omgaan die blijkbaar vrij zijn van spanning en conflicten. Alsof mensen op het ene moment wel in staat zijn om belangeloos hun onenigheid aan de kant te zetten, en het andere/latere moment niet. Dat wijst op een weinig realistische oplossing, hoewel te waarderen valt dat Hakkarainen en Hyysalo de gerezen onenigheid niet verbloemen.

Het framework van Kalinauskaite et al.: Roadmap to paradise?

Een min of meer vergelijkbare constatering is te doen bij een door Kalinauskaite et al. (2021) ontwikkelde *roadmap* om de start van samenwerking in LLs te faciliteren. Zij onderscheiden daartoe vier fasen voor een start van een LL. Fase 1 omvat het (samen?) in kaart brengen van onder meer rollen, ambities en relaties, doorlopend naar fase 4 waar de co-creatie van de *roadmap* wordt beklonken. De auteurs hebben goede hoop dat hun *roadmap* de samenwerking zal bevorderen, maar verzuchten uiteindelijk dat “... after all, people are the driving force behind any collaborations ... depends on interpersonal qualities and traits ... for example, openness, innovative mindset, and willingness to share and embrace transdisciplinary ethics.” (Kalinauskaite et al., 2021: 11). Wat moet worden gedaan om het eens te worden over de invulling van een *roadmap* blijft ook voor Kalinauskaite et al. afhankelijk van het gedrag van de partners. Er resteert hen uiteindelijk niets anders dan *wishfull thinking*.

Het wensdenken van zowel Hakkarainen & Hyysalo (2013) als Kalinauskaite et al. (2021) getuigt van weinig realisme, vooral omdat zij de ogen sluiten voor de ecologische verankering van de samenwerkende partners in een LL.

Ecologische verankering sluit belangeloosheid uit

De kanttekeningen bij Hakkarainen & Hyysalo (2013) en Kalinauskaite et al. (2021) maken duidelijk dat niet van een onderscheid kan worden uitgegaan tussen wat voorafgaat áán en de samenwerking in een LL. Het is tegenstrijdig dat een LL wordt gedefinieerd als een ecosysteem, dat wil zeggen als een verband van onderling verschillende partijen, om vervolgens – zoals door Hakkarainen & Hyysalo (2013) en Kalinauskaite et al. (2021) – te veronderstellen dat deze partijen hun ecologische verankering kunnen uitschakelen.

Alsof ze op enig moment belangeloos kunnen acteren. Mensen zijn en blijven sociaal verankerde wezens, zoals recent nog eens benadrukt door het Sociaal en Cultureel Planbureau (2025).

Juist een ecologische verankering stipuleert dat de kracht van het verschil de basis van innovatie is (Stoltz, 2025), iets waar het in LLs om te doen is. Het is tijd om te onderkennen dat “... it is through the messiness that you understand the real needs of industry and users.” (Mangan et al., 2009, 13). Dat fouten maken en weerstand niet slecht hoeven te zijn (Brahm, 2025).

Waarom spanningen en conflicten dan met *frameworks* ‘weggeorganiseerd’ moeten worden is een interessante kwestie. Duidelijk is wel dat een door Hakkarainen & Hyysalo (2013) en Kalinauskaite et al. (2021) optimistisch geloof in belangeloosheid moet worden gelogenstraft en dat een ecologisch verankerde samenwerking een ander perspectief levert op een begrip als gelijkwaardigheid.

Tweede vraag: Gelijkwaardigheid als inzet en uitkomst van verschil

Ecologisch gezien is een LL veeleer een potpourri van verschillen en tegenstellingen, van opspelende achtergronden en identiteiten, met uiteenlopende belangen en routines in het spel, die spanningen en conflicten opleveren. Er is op voorhand geen reden om aanwezige verschillen en tegenstellingen niet als legitiem te zien. Gelijkwaardigheid als kenmerk van de samenwerking beschouwen, zou daarom zijn gediend met een perspectief dat zicht op de onderlinge strijd onder- en erkent.

Agonistisch pluralisme

Om verschillen en tegenstellingen als legitieme verschijnselen te benaderen biedt een agonistisch pluralistisch perspectief handvatten (Mouffe, 1999, 2013). Agonistisch pluralisme betekent te erkennen dat anderen het recht hebben op andere opvattingen, maar tegelijkertijd de erkenning dat deze bestreden (kunnen) worden. Samenwerken vanuit een agonistisch pluralistisch perspectief betekent bij Mouffe het accepteren van een strijd van opvattingen die – tijdelijk, met winst en verlies – tot overeenstemming kan leiden. Met deze – overigens contra-intuïtieve – opvatting van gelijkwaardigheid stelt Mouffe (1999, 2013) dat de kans op het buitensluiten van iemand het kleinst is.²

Het verschil in ecologische verankering van de partners in een LL duidt op het verschil in belangen en maakt gelijkwaardigheid tot een permanent proces in plaats van een (te bereiken) evenwichtige toestand. ‘Aanrommelen’ is belangrijker dan we willen weten. Agonistisch pluralisme voorstaan, zou zijn geholpen door te erkennen dat bij samenwerking karakters botsen, behoudzucht in (wetenschappelijke) opvattingen vigeert, hiërarchie een rol speelt, aan bedrijfspolitiek wordt gedaan, en er wordt geroddeld. Het is een kruisvat waarin van alles rommelt. Dit erkennen en accepteren biedt pas een basis voor gelijkwaardigheid.

Een kruitvat van vreedzaam vechten

Het agonistisch pluralistisch strijdtoneel van Mouffe is meer dan een kruitvat van opvattingen. Tegelijkertijd is ieder uit welbegrepen eigenbelang zich ervan bewust onderling afhankelijk te zijn. Deze onderlinge afhankelijkheid maakt dat verschillen en tegenstellingen doorgaans op een relatief vreedzame wijze worden beslecht. We vechten vooral verbaal menig robbertje uit.

Achterhuis & Koning (2014) noemen dat ‘vreedzaam vechten’. In het voetspoor van de Franse filosoof Girard stellen zij dat onenigheid wordt gevoed door ijver, wedijver en na-ijver, omdat onophoudelijk respectievelijk de eigen waarden worden nagestreefd, competitie met andere waarden in het geding is, en het succes van een ander minstens moet worden geëvenaard. Dat gebeurt doorgaans met (onze) goede bedoelingen (Bregman, 2019; van den Brink, 2025), met als kanttekening dat de ‘eigen waarden’ zijn gerelateerd aan iemands ecologische verankering.

Op basis van deze verankering onderhandelen we, overleggen, stemmen, bieden weerstand, protesteren, leven ons in en veinzen, co-creëren, saboteren en manipuleren soms, zoeken bondgenoten, en stemmen af zonder dat we er blauwe ogen aan overhouden. Onze woorden “... do not stand for things but are an element of the constantly contested meanings in the arena of social life, involving claim, counterclaim and disputation.” (Burkitt, 2008,70).

Dat er voortdurend wordt onderhandeld, heeft gevolgen voor hoe we naar openheid en co-creatie, dan wel gelijkwaardigheid zouden moeten kijken. Onderzoek zoals dat van Hakkarainen & Hyysalo (2013) en Kalinauskaite et al. (2021) zoekt naar bezweringsformules om spanning en conflicten bij voorbaat weg te organiseren. Aanwezige dynamiek wordt (schijnbaar) platgeslagen en de beoogde innovatie wordt daarmee niet gediend.

Gelijkwaardigheid onder een agonistisch pluralistische paraplu vraagt erom de verschillen en tegenstellingen overeind te houden. Dat vraagt om andere criteria dan de schijnbare vanzelfsprekendheid van openheid, cocreatie, communicatie en gemeenschap. Voor een verdere inkleuring van gelijkwaardigheid aan de hand van op onderlinge strijd berustende criteria sluit ik aan bij een poststructuralistische en postkoloniale optiek.

Derde vraag: Criteria voor zicht op de dynamiek van agonistisch pluralisme en meerstemmige gelijkwaardigheid

Een poststructuralistische/postkoloniale optiek vraagt onder meer om contextgevoeligheid, aandacht voor complexiteit, het erkennen van meerstemmigheid en onderkenning van culturele vanzelfsprekendheden (Kincheloe, 2005). Het vertrekpunt voor een inkleuring van gelijkwaardigheid in de strijd der opvattingen ligt bij Anderson & Herr (1999) en Heikkinen et al. (2016). In hun teksten worden kwaliteitscriteria voor prak-

tijkgericht onderzoek benoemd, waarbij gelijkwaardigheid uitgangspunt is. Anderson & Herr (1999) spreken over *outcome, process, democratic, catalytic en dialogic validity*. Heikkinen et al. (2016) spreken over principes van *dialectics, historical continuity, reflexivity, workability en evocativeness*. Deze criteria worden uitgewerkt om te verkennen wat de strijd van opvattingen voedt binnen een LL, om de focus te verleggen naar wat er gebeurt in plaats van wat zou moeten gebeuren. Aandacht zal er zijn voor (1) de dialectische aard van samenwerking, (2) de rol van identiteit en voorgeschiedenissen, (3) reflectie op de samenwerking, (4) gewenste bruikbaarheid van het resultaat van samenwerking.

De dialectische aard van samenwerking

Samenwerken gebeurt binnen een onbestendige bandbreedte. Het onderzoek van Hakkarainen & Hyysalo (2013) maakt duidelijk dat verschillen en tegenstellingen zo hoog op kunnen lopen dat een project bijna voortijdig moest worden gestaakt. Bij wijze van spreken, omdat er maar liefst zeventien verschillende taakopvattingen binnen LLs aan te treffen zijn (Nyström et al. 2014). Onderzoek als zodanig kent bovendien nogal wat opvattingen over wat goed onderzoek is. Bij elkaar al voldoende voor de nodige onenigheid.

In beginsel biedt de wisselwerking – de dialectiek (Heikkinen, 2016) – van verschillen en tegenstellingen een basis om tot nieuwe inzichten te komen (Stoltz, 2025). Verschillende inzichten en interpretaties zouden echter hoorbaar moeten blijven. Primair door en voor de partners zelf, zoals door Anderson & Herr (1999) aangeduid met dialogische en democratische validiteit. Dat gaat niet vanzelf, waarbij de inbreng van *critical friends* en *peer review* zou kunnen helpen. Met een *Urban Drama Lab* zien Sachs Olsen & van Hulst (2024) mogelijkheden om onderliggende werkelijkheidsdefinities zichtbaar te krijgen. Vergelijkbaar met het in kaart brengen van uiteenlopende paradigmatische assumpties (Van der Auwerert & Niessen, 2024). Het onderkennen van verschillen en tegenstellingen als dialectisch, vraagt niet meer en niet minder dan om te blijven spreken over de “... zaak die allen raakt. Niet het cancelen van onwelgevallige sprekers of gezichtspunten.” (van den Brink, 2025, 520). Uitgaan van dialectiek is mikken op synthese. Niet op vage compromissen of consensus waarvoor Mouffe (1999, 2013) vreest, maar op het overstijgen van verschillen en tegenstellingen. Daarvoor moet, zonder garantie op succes, hard worden gewerkt.

De rol van identiteit en voorgeschiedenissen

In dat harde werk is ieders identiteit in het geding. Identiteit niet als gegeven, maar als een dynamische verhouding met de wereld (Burkitt, 2008; Lawler, 2014). Deze dynamische verhouding maakt identiteit tot iets tegenstrijdigs. Enerzijds is men iemand (geworden) die ergens voor staat, anderzijds is en verandert men als gevolg van sociale interacties. Echter, “in wanting to see ourselves as unique, we magnify small differences until they become defining characteristics. What is shared is played down, what is different is

played up, until identities come to seem ‘opposites’” (Lawler, 2014, 26). Dat maakt dat de uitgangspositie om een *LL-dreamteam* (van Elst, 2024) te worden niet bij voorbaat gunstig is.

Cultureel verankerde identiteiten maken samenwerking in een LL gecompliceerd.

Identiteiten hebben te maken met de organisatie, de beroepsgroep, en de persoon zelf, met alle bijzondere en sociaal gereguleerde kenmerken. Ieder heeft een voorgeschiedenis, ervaring, deskundigheid, en draagt belangen uit. Identiteit is als een container van vanzelfsprekendheden, waarvan de bewoner zichzelf niet (altijd) bewust is. Deze vanzelfsprekendheden zijn voorwaardelijk voor eigen inbreng in onderzoek, maar zitten ook in de weg in een proces waar innovatie inzet is, want in de eigen bubbel “... scholars often work to avoid falsifying their hypotheses.” (Ceci et al., 2024,3).

Heikkinen et al. (2016) benadrukken tegelijk het belang voor historische continuïteit. Zij benadrukken respect voor de opgebouwde ervaring binnen een bestaande beroeps- en onderzoekspraktijk, voor hoe en wat zich heeft ontwikkeld. Ze wensen iedereen voldoende praktische wijsheid (*phronesis*) toe om deze te onder- en erkennen. Iets dat – geheel en al in lijn met een agonistisch pluralisme – ook zou gelden voor de aanwezige identiteiten in een LL. Om met Anderson & Herr (1999) te spreken, ontstaat er dan een kans dat er iets wordt geleerd ten behoeve van de concrete samenwerking.

Reflectie op de samenwerking

Want geleerd wordt er toch. Het is ondenkbaar dat mensen niet nadenken en napraten over wat er gebeurt. Volgens Homan (2005) eerder en eerlijker buiten dan in de bijeenkomsten. Erbuiten gebeurt vanwege het onbehagen, de angst en verlegenheid die horen bij het bespreken van onderliggende verhoudingen. Ieder wordt geremd door de vriendschappelijke verpakking van het vreedzaam vechten, die maakt dat tijdens de bijeenkomsten de focus wordt gelegd op concrete werkzaamheden. Maar partners blijven nadenken en in verschillende samenstellingen stilstaan bij het verloop. Dat ‘stilstaan bij’ gebeurt op verschillende manieren, maar zelden op een manier die aan gelijkwaardigheid bijdraagt. Dat, ondanks dat al veertig jaar wordt gepleit voor het opleiden van *reflective practioners* die het normaal zouden moeten vinden om expliciet na te denken over wat ze doen en deden (Schön, 1983), en ondanks de aanbeveling dat alleen tot *reflective practioner* opgeleiden kunnen gedijen in een LL (Helyer, 2015).

Er kan onderscheid worden gemaakt tussen over wat en hoe wordt stilgestaan. Hibbert et al. (2010) onderscheiden een repetitieve, uitgebreide, disruptieve en participatieve vorm van reflectie. Vooral de laatste twee kunnen vanuit een agonistisch pluralistisch perspectief duidelijk maken hoe er wordt samengewerkt in een LL. Repetitieve reflectie is nadenken om te verhelpen wat er mis is gegaan. Uitgebreide reflectie treedt op als zaken vastlopen en een uitweg moet worden gevonden. Disruptieve reflectie impliceert het zoeken naar alternatieven buiten de bestaande praktijk. Participatieve reflectie is nadenken om het samen anders te doen. Vooral participatieve reflectie vergt opnieuw hard werken van iedere partner, zou partners kwetsbaar maken, maar geeft tegelijk-

tijd iedereen zijn stem (Mowles, 2025). Vanuit een agonistisch pluralistische kijk op gelijkwaardigheid is een overgang nastreven van een veilige focus op een ontwerpfout (repetitieve of uitgebreide reflectie) naar een disruptieve of zelfs participatieve reflectie, geen sinecure, maar het blijkt het samen leren te bevorderen (Knickel, et al., 2023).

Een onderwerp bij uitstek om de reflectie op gang te brengen is de bruikbaarheid van de opbrengst van het onderzoek. Immers, wat partners in principe bindt in een LL, is de speurtocht is naar een nuttige, innovatieve dienst, werkwijze of product.

Gewenste bruikbaarheid van het resultaat van samenwerking

Bij Hakkarainen & Hyysalo (2013) werd duidelijk dat gebruikers en uitvinders/ondernemers nogal verschilden over voor wie en wanneer hun samenwerking een bruikbaar product zou opleveren. Spanningen daarover liepen zo hoog op dat het LL bijna ter ziele ging.

De bruikbaarheid van het onderzoeksresultaat staat niet bij voorbaat vast, is onderwerp van onderhandeling, zo maakt het onderzoek van Hakkarainen & Hyysalo (2013) wel duidelijk. Anderson & Herr (1999) benadrukken met *outcome validity* dat aan een oplossing maatschappelijke en morele overwegingen zijn verbonden, die voor elke belanghebbende anders tellen en tot verschil van inzicht leiden. Met *workability* wijzen Heikkinen et al. (2016) op normatieve aspecten en machtsverhoudingen die verbonden zijn aan de bruikbaarheid van iets innovatiefs. Wat is beter, voor wie en wie bepaalt dat? Er zou volgens Askeland (2025) bovendien meer aandacht mogen zijn voor de vraag wanneer iets goed genoeg is, wetend dat de nodige emoties spelen. Tegelijkertijd wordt gewaarschuwd niet eenzijdig de nadruk op bruikbaarheid te leggen, omdat dat een tunnelvisie oplevert (Schrevel et al., 2020). Bruikbaarheid is niet eenduidig gegeven.

Een onderzoek zal weerklank kunnen vinden door elders bruikbare resultaten. 'Elders' kan zowel de directe als de verdere omgeving betreffen, mogelijk met commerciële kansen. Nieuwe mogelijkheden leveren inspiratie en energie op. Anderson & Herr (1999) noemen dit de katalyserende kracht, Heikkinen et al. (2016) spreken van evocatieve potentie van innovatief onderzoek. Voor sommigen zal dit dé aantrekkingskracht zijn van samenwerken in een LL. Voor anderen ligt de aantrekkingskracht misschien meer in het opdoen van nieuwe kennis (Vallgård & Fernaeus, 2015). Vanuit een artistiek perspectief wordt geduïd op verplaatsbaarheid. In plaats van het resultaat te binden aan een plek, een ontwerp, een vorm van gebruik of een uitvinder wordt gewezen op een meervoudig en fluïde karakter.³

Partners binnen een LL kunnen de weerklank die de resultaten van onderzoeken oproepen verschillend waarderen. Motivatie, de wetenschappelijke en de commerciële belangen leiden tot een verschillende waardering van het onderzoek, of tot andere wensen over de gewenste opbrengst. Deze uiteenlopende belangen zullen de strijd der opvattingen voeden, tegelijkertijd echter een uitgelezen onderwerp bieden voor disruptieve of participatieve reflectie. Zoals gezegd, bruikbaarheid kan een niet-eenduidige bindende factor zijn.

Agonistisch pluralistisch ongemak

Het voorgaande is bedoeld om kleur en inhoud te geven aan de strijd der opvattingen die zich voltrekt in het samenwerken aan onderzoek in een LL. Het biedt zicht op een daadwerkelijke alledaagse dynamiek en complexiteit, die het nodige ongemak in samenwerking oproepen. Het is bovendien bedoeld om een uitzicht op gelijkwaardigheid te onderkennen, anders dan de ideaaltypische representatie van een LL als een gemeenschappelijk, open, co-creatief verband. In de alledaagse dynamiek speelt zich een strijd af als gevolg van verschillen en tegenstellingen, verschil in identiteit en verschil over de gewenste bruikbaarheid van de opbrengst. Een ogenschijnlijk neutrale of belangeloze fase in samenwerken wordt afgewezen: er is altijd onrust en beweging, er is altijd strijd.

Meer in het bijzonder is een agonistisch pluralistisch perspectief op gelijkwaardigheid geboden, omdat in LLS de aandacht voor het leren van studenten veelal afwezig is (van Ooijen-van der Linden & Griffioen, 2024) en studenten blijkbaar getraind moeten worden om met conflicten om te gaan (Pouwels, 2023). Een agonistisch pluralistisch helpt het ongemak van samenwerking te onderkennen en desondanks samen te werken. Daar is echter geen recept of *roadmap* voor te geven. Er rest slechts één en een tamelijk eenvoudige suggestie, namelijk om er met elkaar over te praten.

Belangrijk is de erkenning dat er onvermijdelijk een strijd der opvattingen wordt gevoerd, en men deze hoe dan ook aangaat. Het zal verhelderend zijn om te onderkennen dat men in een LL samen in een rommelig traject terecht komt, waarin van alles kan gebeuren, en waaruit van alles voort kan komen. Overigens een inzicht waar alle *partners in crime* hun voordeel mee zouden kunnen doen. Dit te onderkennen kan een stap zijn op weg naar succesvolle samenwerking, misschien zelfs het begin van een zekere gemeenschapsvorming. Succes is echter niet verzekerd.

Dankwoord

Met oprechte dank aan alle *reviewers* voor hun hulp de focus van dit artikel aanmerkelijk aan te scherpen.

Noten

- 1 Voor een van de vele mogelijke overzichten zie <https://enoll.org/living-labs/#LL-sectors>.
- 2 Wetenschapsfilosofisch valt er wat af te dingen op het wijsgerig vertrekpunt van Mouffes opvatting over gelijkwaardigheid. Zie Van den Berge (2024). Dit geeft echter geen aanleiding om in dit artikel tot andere conclusies te komen.
- 3 Naar analogie van een flexibele inzet van een Zimbabwaanse waterpomp (de Laet & Mol, 2000). Persoonlijke communicatie dr. Ruth Benschop.

Literatuur

- Achterhuis, H., & Koning, N. (2014). *De kunst van vreedzaam vechten*. Lemniscaat.
- Anderson, G.L., & Herr, K. (1999). The new paradigm wars: is there room for rigorous practitioner knowledge in schools and universities? *Educational Researcher*, 28(5), 12–21.
- Askeland, M.K. (2025). In the beginning is already the end. In K. Chauhan & C. Mowles (Eds.), *Complexity and organisations. Researching practice* (pp. 240–260). Routledge.
- Boelens, L., & Goethals, M. (2015). Living labs: co-evolutie planning met onderzoekers, overheden, burgers en ondernemers voor uitvoerbare ruimtelijke projecten. *Steunpunt Publicaties*, 1–109.
- Brahm, M.H. (2025). Process and politics: negotiating the roles of human and non-human actors. In K. Chauhan & C. Mowles (Eds.), *Complexity and organisations. Researching practice* (pp. 147–168). Routledge.
- Bregman, R. (2019). *De meeste mensen deugen: een nieuwe geschiedenis van de mens*. de Correspondent.
- Broeksma, P. (2015). Living lab Groningen Airport Eelde. https://hbo-kennisbank.nl/details/hanze_pure_rest:667cc576-b6ee-431b-9607-08c43b1805f4. Geraadpleegd 24 augustus 2025.
- Burkitt, I. (2008). *Social Selves. Theories of self and society* (2nd ed.). Sage.
- Ceci, S.J., Clark, C.J., Jussim, L., & Williams, W.M. (2024). Adversarial collaboration: An undervalued approach in behavioral science. *American Psychologist*. <https://dx.doi.org/10.1037/amp0001391>
- De Laet, M., & Mol, A. (2000). The Zimbabwe bush pump: Mechanics of a fluid technology. *Social studies of science*, 30(2), 225–263.
- ENOLL, <https://enoll.org/living-labs/>. Geraadpleegd 15 januari 2026.
- Hakkarainen, L., & Hyysalo, S. (2013). How do we keep the Living Lab alive? Learning and conflicts in Living Lab collaboration. *Technology Innovation Management Review*, 16–22.
- Heikkinen, H.L.T., Jong, F.P.C.M., & Vanderlinde, R. (2016). What is (good) practioner research? *Vocations and Learning*, 9, 1–19.
- Helyer, R. (2015). Learning through reflection: the critical role of reflection in work-based learning (WBL). *Journal of Work-Applied Management*, 7(1), 15–27.
- Hibbert, P., Coupland, C., & MacIntosh, R. (2010). Reflexivity: Recursion and relationality in organizational research processes. *Qualitative Research in Organizations and Management: An International Journal*, 5(1), 47–62.
- Homan, T. (2005). *Organisatiedynamica. Theorie en praktijk van organisatieverandering* (2009 ed.). Sdu uitgevers bv.
- Kalinauskaite, I., Brankaert, R., Lu, Y., Bekker, T., Brombacher, A., & Vos, S. (2021). Facing societal challenges in living labs: Towards a conceptual framework to facilitate transdisciplinary collaborations. *Sustainability*, 13(2), 614.
- Kincheloe, J.L. (2005). On to the next level: continuing the conceptualization of the bricolage. *Qualitative Inquiry*, 11(3), 323–350.
- Klamer, P. (2025). Cocreatie in uitvoering: lessen voor praktijkgericht onderzoek. *ScienceGuide*, 2.

- Knickel, M., Caniglia, G., Knickel, K., Šūmane, S., Maye, D., Arcuri, S., ... Brunori, G. (2023). Lost in a haze or playing to partners' strengths? Learning to collaborate in three transdisciplinary European Living Labs. *Futures*, 152, 103219.
- Lawler, S. (2008). *Identity. Sociological perspectives* (2014 ed.). Polity Press.
- Mangan, A., Rukanova, B., Henningson, S., Kipp, A., Klein, S., & Tan, Y.-H. (2009). Technological Innovation in Learning Settings: Power and Politics in Living Labs. International Conference on Organizational Learning, Knowledge and Capabilities (OLKC).
- Mouffe, C. (1999). Deliberative democracy or agonistic pluralism? *Social research*, 66(3), 745–758.
- Mouffe, C. (2013). For an agonistic model of democracy. In N. O'Sullivan (Ed.), *Political theory in transition* (pp. 113–130). Routledge.
- Mowles, C. (2025). Reflexivity and its limitations. In K. Chauhan & C. Mowles (Eds.), *Complexity and organisations. Researching practice* (pp. 94–117). Routledge.
- Nyström, A.-G., Leminen, S., Westerlund, M., & Kortelainen, M. (2014). Actor roles and role patterns influencing innovation in living labs. *Industrial Marketing Management*, 43(3), 483–495.
- Ollila, S., & Yström, A. (2022). Political behavior in collaborative innovation spaces: outlining triggers, behaviors and shaping mechanisms. *R&D Management*, 5(9), 29–35.
- Pouwels, J. (2023). De noodzaak van conflictonderwijs in het hoger onderwijs. *Tijdschrift voor Hoger Onderwijs*, 41(4), 346–361.
- Rijksdienst voor Ondernemend Nederland. (2017). <https://infographics.rvo.nl/livinglabs/#>. Geraadpleegd 24 augustus 2025.
- Sachs Olsen, C., & van Hulst, M. (2024). Reimagining urban living labs: Enter the urban drama lab. *Urban Studies*, 61(6), 991–1012.
- Schön, D.A. (1983). *The reflective practitioner: How professionals think in action* (2017 ed.). Routledge.
- Simon, F., & Vreuls, J. (2021). Plotless actions with nevertheless a plot: the assemblage of a hybrid learning environment. *SN Social Sciences*, 1(10), 258.
- Schrevel, S., Slager, M., & de Vlugt, E. (2020). "I stood by and watched": an autoethnography of stakeholder participation in a Living Lab. *Technology Innovation Management Review*. 10(11). 19–30.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. (2025). Sociaal denken en doen. Hoe sociale factoren gedrag beïnvloeden en waarom dat belangrijk is voor beleid. Kennisnotitie. SCP, Den Haag.
- Stoltz, H.T. (2025). Compromising in research processes. In K. Chauhan & C. Mowles (Eds.), *Complexity and organisations. Researching practice* (pp. 169–190). Routledge.
- ten Have, J. (2019). *Ambities of realiteit?* [Master thesis] Universiteit Utrecht.
- Vallgård, A., & Fernaeus, Y. (2015). *Interaction design as a bricolage practice*. Proceedings of the ninth international conference on tangible, embedded, and embodied interaction, 173–180.
- van den Berge, L. (2024). Agonistisch pluralisme: met Nietzsche tegen Schmitt. Review van: Seminck, V. (2024). Echoes of Friendship and Enmity: Agonal and Political Thinking in Friedrich Nietzsche and Carl Schmitt. Diss. UvA. *Filosofie & Praktijk*, 45.4, 434–442.
- van den Brink, G. (2025). *De actualiteit van het archaische. Tegen de moedeloosheid van de moderne tijd*. Prometheus.

- van der Auweraert, A., & Niessen, T. (2024). 'Mind the gap' Het verhelderen van paradigmatische assumpties in praktijkgericht onderzoek met het Kwadrantenmodel 'Onderzoek'. *Tijdschrift voor Hoger Onderwijs*, 42, 1–17.
- van Elst, L. (2024). Bouwen aan een dreamteam. *Nursing*, 30(8), 47.
- van Ooijen-van der Linden, L., & Griffioen, D.M.E. (2024). Collaborative learning in Living Labs: The Just City. Poster session presented at CHER 36th Annual Conference, Belval.
- Wegemer, C.M., & Renick, J. (2021). Boundary spanning roles and power in educational partnerships. *AERA Open*, 7, 1–14.
- Werkman, R., Hendriksen, M., & Tilma, I. (2023). Empowerment van bruggenbouwers nodig in lerende praktijken. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 32(4).

Contestation of perspectives in Living Labs: Confronting the inevitable discomfort

Abstract Entrepreneurs, government, science/educational institutions and users are increasingly cooperating in Living Labs. Innovation of service, working method or product is envisaged. The collaboration is ideally, if not rose-coloured characterized by openness, co-creation and equality. At the same time, this equality appears to be questionable and tensions and conflicts appear to be disguised. All kinds of solutions for this cannot withstand the test, especially because they try to avoid tensions and conflicts by assuming that partners behave unselfish at any moment. Recognizing a permanent dynamic of tensions and conflicts in cooperation, the concept of agonistic pluralism is used to study in depth four criteria that do not shy away from tensions and conflicts. These criteria make the discomfort in cooperation visible, without creating the illusion that there is a solution to it.

Keywords Living Lab, struggle for equal recognition, agonistic pluralism, differences and contrasts, identities